

İLK İSLÂM FETİHLERİ DÖNEMİNDE el-CEZİRE BÖLGESİ VE İSLÂMLAŞMA SÜRECİ

Mevlüt KOYUNCU

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Adapazarı,
e-posta: mkoyuncu@sakarya.edu.tr

Özet

El-Cezîre bölgesi, Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan yerin yukarı kısmına verilen addır. Bu bölge yukarı Mezopotamya olarak da isimlendirilir. Köklü bir geçmişe sahip olan bu bölge dünya tarihi ve medeniyeti açısından da oldukça önemlidir. Anadolu, Suriye ve Irak üçgeni arasında kalan, Mümbit bir yerleşim merkezine ve stratejik öneme sahip olan el-Cezîre’de İslâm öncesi pek çok devletler (Babililer, Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selefkiler, Romalılar, Bizans ve Sasaniler) yaşamışlardır. Suriye ve Irak’ı fetheden Müslüman Arapların gözü bu bölgeye çevrilir. Nitekim Hz. Ömer, el-Cezîre’nin fethini İyaz b. Ganem’e havale eder. İyaz, Halid b. Velid’le beraber bölgede pek çok yerleri ele geçirirler. Böylece adı geçen yer, İslâm hâkimiyeti altına alınmış olur. Aynı zamanda Hz. Osman döneminde ayrı bir eyalet haline gelen el-Cezîre bölgesine Arap kabileleri iskân edilir. Bu itibarla yerli halk, Müslümanları yakinen tanıma imkânı elde eder. Ayrıca İslâm Dini yerliler arasında yavaş da olsa yayılma imkânı bulur. Özellikle el-Cezîre’nin fethi, İslâm Dini’nin kuzeyde ve doğuda yayılması ve medeniyetin gelişmesi açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: el-Cezîre, Dicle, Fırat, Mezopotamya, İyaz b. Ganem, Halid b. Velid, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia, İslâm.

Abstract

The region of Al-Cezire is the name of the upper area of between Euphrates and Tigris rivers. This region also is named as upper Mesopotamia. This region which has old antecedent is important for the history and civilization of world. Many states such as Babils, Hittites, Persians, Alexander the Great, Selefkies, Rome, Byzantine, Sasanids lived in the pre-Islamic period in Al-Cezire, lie among the triangle of Anatolia, Syria and Iraq, which has a fertile residential centre. Muslim Arabs, conquered Syria and Iraq, pored this region. In fact, Hz. Omar gave the duty of conquest of Al-Cezire to İyaz b. Ganem. İyaz captured many places in the region together with Halid b. Velid. Thus, this region was seized. The Arabian tribes were settled in Al-Cezire which became separate province in the reign of Hz. Osman. Consequently, local people got to familiarize closely Muslims. Besides, Islam slowly expanded among the local people. The conquest of Al-Cezire was important for the expading of Islam towards to northern and eastern, and the developmet of Islamic civilization.

Keywords: Al-Cezire, Euphrates, Tigris, Mesopotamia, İyaz b. Ganem, Halid b. Velid, Diyar-I Mudar, Diyar-ı Rebia, Islam.

Giriş

Değişik inançlara sahip olan insanlar, İslâm öncesi dönemde Arabistan'da kabileler halinde yaşantılarını sürdürüyorlardı. Aralarında siyasî bir birlik yoktu. Ancak Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra kurduğu site devletiyle Orta Arabistan'da siyasî bir birliğin varlığı ortaya çıktı. Bu devletin içinde gayri Müslimler de yer almıştı. Hz. Muhammed'in 632'de vefatıyla ortaya çıkan siyasî kriz, Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesiyle giderildi. Bu dönemde gerek yalancı peygamberlerle yapılan savaşlarda elde edilen başarılar, gerekse merkezî otoriteye bağlanmak istemeyen kabile isyanlarının bastırılması, içerde huzuru sağlamış, ayrıca İslâm Dini'nin Arap Yarımadası'nın dışında hızlı bir şekilde yayılmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Hz. Ebu Bekir, vefatından önce Suriye, Irak ve el-Cezîre bölgesine bir sefer düzenlediği bilinir. Ayrıca İslâm'a davet maksadıyla bir elçi heyetini Bizans imparatoru Herakleios'a gönderdiği rivayetleri de vardır¹.

Irak, Suriye ve Güney Anadolu üçgeni arasında kalan ve Dicle ile Fırat'ın suları ile beslenerek ziraata elverişli toprakları oluşturan el-Cezîre bölgesi, aynı zamanda ticarî yollar arasında da bir köprü vazifesi görmektedir. El-Cezîre'nin sahip olduğu bu özellikler, Sasani ile Roma devleti arasında mücadelelerin yapılmasında etkili rol oynamıştır. Bu mücadele zincirine VII. Yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dünyası da katılmıştır. Nihayet bölge Hz. Ömer döneminden itibaren Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir.

İslâm Fethinden Önce el-Cezîre Bölgesi

Zamanla sınırlarında değişiklikler gösteren el-Cezîre bölgesi, coğrafi olarak Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan yerin adıdır. Eski Yunanlılar ve bugünkü Avrupalılar bu bölgeye Mezopotamya ismini verirken, Araplar ise el-Cezîre diye isimlendirmişlerdir. Bölgenin kuzey sınırı Keban şehrinin önünden geçen Fırat nehri ile başlayıp, güneyde Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hille beldelerinin önünden geçerek, güneyde bulunan Divaniye yakınından doğuya yönelip Dicle nehrine ulaşır. Buradan Dicle takip edilerek doğuya doğru İmare, Bendar Tiktit, Hadise, Musul, Cezîre-i İbn Ömer, Hasankeyf, Tepe Horbus (Batman)'dan sonra kuzeye döner. Buradan Meyyâfârikîn (Silvan), Tercil (Hazro), Atak (lice) ve Hani (Hâni) kasabalarından sonra Palu önünden geçerek Murat nehrine vasil olur². Bizim özellikle üzerinde duracağımız yer ise, yukarı Mezopotamya olarak da isimlendirilen el-Cezîre'nin kuzey kısmını içine alan coğrafi mekândır. Bölgeyi şu şekilde de ifade etmek mümkündür: El-Cezîre'nin **doğusunda** Doğu Anadolu; **batsında** Suriye; **kuzey batsında** Ayıntab (Gaziantep), Ma'aş (Maraş); **kuzeyinde** Malatya, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Ruha (Urfa), Amid (Diyarbakır); güneyinde ise Irak bulunur. Verilen coğrafi bilgilerden anlaşılacağı gibi, bugün adı geçen bölge Türkiye, Suriye ve Irak üçgeni arasında bulunmaktadır³. Köklü bir geçmişe sahip olan bu bölge

¹ Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s.62.

² Abdülğani Bulduk, *el-Cezîre'nin Muhtasar tTarihi*, (Yay. Haz. M.Öztürk-İ.Yılmazçelik), Elazığ 2004, s.1.

³ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, s.509.

dünya tarihi ve medeniyeti açısından da oldukça önemlidir. Anadolu, Suriye ve Irak arasında kalan, mümbit bir yerleşim merkezine ve stratejik öneme sahip olan el-Cezîre’de, İslâm öncesi pek çok devletler (Babilliler, Asurlular, Hititler, Persler, Romalılar, Bizans ve Sasaneler) yaşamışlardır. Yukarı Mezopotamya, VI. Ve VII yüzyıllarda siyasî ve askerî açıdan pek çok problemlerin yaşandığı bir bölge olarak bilinir. Nitekim bölge zamanla Bizans’ın, zamanla da Sasani devletinin yönetimi altında kalmıştır. Bölge, Müslüman Araplar tarafından fethedildiği dönemde, Bizans’ın hâkimiyeti altında bulunuyordu.

El-Cezîre’nin Fethi

Hiz. Muhammed’in vefatından sonra devletin başına geçen Hiz. Ebu Bekir, 633 yılında Yemame’de bulunan Halid b. Velid’e haber göndererek ordusuyla birlikte Irak üzerine gitmesini emretti. Ayrıca İyaz b. Ganem’i de kuzeyden Sasaneler üzerine göndermişti. Çünkü bölgede yıllarca devam eden Bizans-Sasani savaşları, her iki devleti de oldukça zayıflatmış ve bölge halkını da bitkin duruma düşürmüştü. Halifenin emri üzerine Sasani topraklarına yönelen Halid b. Velid, Basra çevresindeki ilk karşılaşmada Sasani komutanı Hüzmüz’ü öldürerek kesin galibiyeti elde etti ve çevrede bazı müstahkem yerleri de ele geçirdi. Halid b. Velid daha sonra Kufe yakınlarında küçük bir krallık olan **Hire** üzerine yürüdü. Halid’in ordusuyla başa çıkamayacağını anlayan Hireliler, barış istemek zorunda kaldılar. Hireliler ve diğer yerlerden elde edilen ganimetler Müslümanları oldukça memnun etti. Halid, Hire’ye Ka’ka b. Amr’ı bırakarak kuzeyde bulunan İyaz b. Ganem’e yardım etmek için yola çıktı. Bağdat’a on fersah uzaklıkta batıda ve Fırat kenarında bulunan **Enbarlılar**⁴ ve Kufe şehrinin kuzey batısında ve Enbar’ın yakınında yer alan **Aynü’t-Temr** bölgesindeki kabileleri de itaat altına aldı. Halid bu esnada, İyaz b. Ganem’in zor durumda olduğunu ve yardım talebinde bulunduğunu bildiren mektubunu aldı. Bunun üzerine derhal yardıma koştu. Nihayet Halid, Şam civarında **Dümetü’l-Cendel**⁵’de bekleyen İyaz’la buluşarak düşmana karşı taarruza geçti. Halid b. Velid karşılaşmada **Dümetü’l-Cendel**’in reisleri olan Ukaydır b. Abdülmelik el-Kindî’yi öldürdü ve bölge halkını itaat altına aldıktan sonra Hire’ye döndü⁶. Böylece Müslümanlar, Bizans ve Sasani sınır bölgelerinde el değiştiren mümbit arazileri üstün başarılarla elde ederek, Sasani devletinin tarih sahnesinden silinmesinde ve Bizans devletinin geri çekilmesinde etkili ilk adımı atmış oldular. O zamana kadar çapulcu olarak tanınan Araplar, bundan böyle ülkenin efendileri olarak tanınacaklardır. Çünkü Müslüman Araplar elde ettikleri bu galibiyetten sonra, Bizans ve Sasani devletinin idaresi altında bulunan bölgeleri birer birer ele geçirerek sınırlarını doğuda ve batıda genişletip, hâkimiyetleri altına almışlardır. Ayrıca fethedilen bölgelerdeki Gayri Müslimlere uygulanan yeni vergi sistemlerindeki

⁴ Ya’kut el-Hamavî, *Mu’cemü’l-Büldân*, Beyrut 1990, I, s.305.

⁵ Ya’kut el-Hamavî, II, s.554.

⁶ Belâzurî, *Fütuhu’l-Büldân*, (trc., M.Fayda), Ankara 1987, s.87-89; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, Beyrut 1979, II, s.384-396, (trc., M.B.Eryarsoy,II, s. 349-364). İmâmeddin İsmail b. Ömer b.Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Beyrut 1966, VI, 348-350; (Ancak Belâzurî , İyaz b. Ganem’den hiç bahsetmez. Hatta Hiz. Ebu Bekir’in, Aynü’t-Temr’de bulunan Halid’e mektup yazarak Dümetü’l-Cendel’e yürümesini emrettiğini bildirir. Çünkü Hiz. Peygamber zamanında Müslüman olan bölge halkı, Hiz. Peygamber’in vefatından sonra zekat vermeyi reddetmişti).

miktarın (cizye ve haraç), önceki yönetimlere nazaran daha az olması, hatta inanç yönünden, herhangi bir baskı olmadan ibadetlerini özgürce yapabilmeleri yerlileri yeni yönetimden memnun olmalarını sağlamıştır⁷.

Diğer taraftan Hz. Ömer'in halifeliği döneminde (634-644) Müslüman Araplar, Bizans imparatoru Heraklius'un ordularını 636 yılında vuku bulan Yermuk savaşında ağır bir yenilgiye uğratarak Bizans'ı bir daha geri dönmemek kaydıyla bu topraklardan uzaklaştırmışlardı. Suriye ve Irak arasında bir köprü görevi yapan ve zikredilen dönemde Bizans'ın hâkimiyeti altında olan Yukarı Mezopotamya, Müslümanlar açısından oldukça önem arz etmekteydi. Çünkü Bölgedeki Bizans'ın varlığı Müslümanlar için bir tehdit unsuru oluşturuyor ve Müslüman Arapların kuzeye ilerlemeleri engelleniyordu. Ayrıca bölge tarımsal açıdan oldukça verimli bir araziye sahip olması hasebiyle zengin bir eyalet durumunda idi. Ayrıca Suriye ile Irak arasındaki haberleşmenin en kolay bir şekilde yapılabilmesi, adı geçen bölge vasıtası ile sağlanabilirdi⁸.

Irak'ta fethedilen bölgelerin kontrol altında tutulabilmesini, kuzeyde Ermenistan ve doğuda Horasan'a seferlerin sıhhatli bir şekilde yapılabilmesini düşünen hilafet makamındaki Hz. Ömer, el-Cezîre'nin fethine karar verdi. El-Cezîre'nin Müslüman Araplarca hâkimiyet altına alınması hususunda değişik rivayetler vardır:

Taberî ve İbnü'l-Esîr'in bir rivayetine göre, el-Cezîre Irak'tan gelen askerî birlikler tarafından H.17/M.638 tarihinde fethedilmiştir. Şöyle ki; el-Cezîre halkının askerî desteğini alan Bizans, Humus'ta bulunan Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın üzerine saldırmaya teşebbüs etti. Durumdan haberdar olan Ebû Ubeyde, Bizans'a karşı tedbir almak zorunda kaldı. Bu esnada Halep Civarında Kinnesrin'de bulunan Halid b. Velid, Ebû Ubeyde'ye yardıma gelerek nasıl hareket edileceği hususunda görüş alışverişinde bulundular. Neticeyi de halife Hz. Ömer'e bildirdiler. Durumu öğrenen Hz. Ömer, Irak valisi Sa'd b. Ebî Vakkas'a mektup yazarak Ka'ka b. Amr komutasında dört bin kişilik askerî süvari birliğini Ebû Ubeyde'ye göndermesini emretti. Ordu içinde bine yakın sahabenin olduğu rivayetleri vardır⁹. Ayrıca el-Cezîre bölgesi üzerine üç ayrı koldan askerî sefer düzenlemenin tam zamanı olduğunu düşünen Hz. Ömer, Süheyl b. Adi komutasında askerî birliği Rakka'ya; Abdullah b. İtban komutasındaki askerî birliği Nusaybin'e; Velid b. Ukbe ile İyaz b. Ganem komutasındaki askerî birliği de el-Cezîre'deki Arap kabileleri üzerine sefere çıkarılmasını da bildirdi. Bütün bu birliklerin genel komutanlığına ise İyaz b. Ganem'in getirilmesini emretti. Böylece Hz. Ömer, hem Bizans güçlerine karşı koyarak onları geri püskürtmek, hem de Bizans'a yardımcı olan el-Cezîre halkına gözdağı vererek itaat altına almak istemiştir. Müslüman Arapların birkaç koldan el-Cezîre'ye saldırımları haberini alan Bizans ordusu içindeki el-Cezîre askerleri Bizans ordusunu terk ederek şehirlerine döndüler. Böylece Bizans ordusu güç

⁷ P.K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc., S.Tuğ), İstanbul 1980, I, s. 218.

⁸ Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (trc., Mehmet Özey), İstanbul 2000, s.232.

⁹ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarih*, Ankara 2003, s.155.

kaybına uğramıştı. Bu da Bizans askerlerinin morallerinin bozulmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine zaman kaybetmek istemeyen Ebû Ubeyde, Irak'tan yardımcı birliğin kendisine ulaşmasını beklemeden Bizans üzerine yürüdü. Bizans ordusunu kolay bir şekilde mağlup ederek pek çok ganimet elde etti.

Diğer taraftan, başkomutan durumunda olan İyaz b. Ganem, el-Cezîre'ye üç koldan saldırarak Rakka ve Nusaybin gibi önemli şehirleri hâkimiyeti altına alarak onları vergiye bağladı. Seferlerine devam eden İyaz b. Ganem, Harran üzerine yürüdü ve onları da vergi vermek zorunda bıraktı. Bunun üzerine halife Hz. Ömer, İyaz b. Ganem'i Ebû Ubeyde'ye yardıma gönderirken, Velid b. Ukbeyi de el-Cezîre valiliğine getirdi. Ancak halife, tayin edilen valinin bölge halkına baskı uygulaması üzerine Velid'i görevden alarak yerine Furat b. Hayyan ile Hind b. Amr'ı tayin etti¹⁰. Taberî ve İbnü'l-Esîr'e göre el-Cezîre'nin fethi Iraklı askerî birlikler tarafından yapılmıştır.

Belazurî ve İbnü'l-Esîr'in başka bir rivayetine göre, el-Cezîre'nin fethi Iraklı askerî birlikler tarafından olmayıp, Suriyeli birlikler tarafından gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki; Halife Hz. Ömer, H18/M.639 yılında Ebû Ubeyde'nin vefatı üzerine İyaz b. Ganem'i Humus, Kınnesrin ve el-Cezîre valiliğine tayin etti. İyaz b. Ganem aynı yıl beş bin kişilik bir askerî birlikle el-Cezîre bölgesine sefere çıktı. İyaz, Rakka'yı altı gün muhasara altında tuttu. Çaresiz kalan yerliler barış istemek zorunda kaldılar. Nihayet aralarında anlaşma yapıldı. İyaz b. Ganem seferlere devam ederek Harran, Ruha (Urfa), Amid (Diyarbakır), Meyyafârikin (Silvan), Mardin, Erzen (Garzan), Ahlat vs. gibi şehirler birer birer ele geçirerek vergiye bağladı. Nihayet bölgede sükûnet ve hâkimiyeti sağlayan İyaz b. Ganem, Humus'a dönerek H.20/641 yılında vefat edinceye kadar burada kaldı. El-Cezîre bölgesinde yapılan fetihlerde bir kaç şehrin dışında, yerli halkın şiddetli saldırılara maruz kaldıklarını söylemek mümkün değildir. Çünkü yerel liderlerin pek çoğu, Müslüman Araplarla savaş yerine, anlaşma yapmayı tercih etmişlerdir¹¹.

Önceki verdiğimiz bilgiler ile, Hz. Ebû Bekir'in, İyaz b. Ganem'i Suriye'den kuzeye gönderdiği rivayeti göz önünde tutulacak olursa, el-Cezîre'yi fetheden askerî birliklerin Suriye'den giden birlikler olduğu akla daha uygun gelmektedir. Çünkü verilen tarihlerde İyaz b. Ganem Suriye bölgesinde bulunmaktadır. Ayrıca Belazurî'nin rivayetlerinde, İyaz b. Ganem'in Irak'ta bulunduğu ve Suriye'deki Ebû Ubeyde'ye yardıma geldiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynakların verdikleri bilgilerde ortak nokta ise, el-Cezîre'nin, İyaz b. Ganem tarafından fethedilmiş olmasıdır.

İyaz b. Ganem'in el-Cezîre halklarıyla yaptığı anlaşma şartları aşağıdaki hususları ihtivâ etmektedir:

¹⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, Beyrut ts, IV, s.197-199; İbnü'l-Esîr, II, s. 532-533.

¹¹ Belazurî, s. 247-252; İbnü'l-Esîr, II, s.534. (İbnü'l-Esîr İyaz'ın vefat tarihini H. 23 olarak vermiştir)

1- Cizye vergisini ödedikleri sürece, canları, malları, aileleri, şehirleri ve değirmenleri emniyette olacaktır.

2- Mevcut kiliseleri yıkılmayacak, yeni kilise inşa edemeyecekler, açıkça çan çalmayacaklar ve haçlarını açıkta taşımayacaklar.

3- Evleri işgal edilmeyecek.

4- Yolunu bulamayanlara rehberlik edecekler.

5- Yol ve köprüleri tamir edecekler.

6- Müslümanlara karşı iyi niyet sahibi olacaklar. Şayet Müslümanlara hıyanet eder ve anlaşma şartlarına riayet etmezlerse himaye görmeyeceklerdir.¹²

Böylece İyaz b. Ganem fazla güçlkle karşılaşmadan, bölgede üstün başarılar ve ganimetler elde etmiş oluyordu. Nihayet Hz. Ömer tarafından Hums ve el-Cezîre'ye vali olarak atanan İyaz b. Ganem, eyaletin merkezi olan Hums'a döndü. Fakat çok geçmeden burada vefat etti¹³.

Hz. Ömer, İyaz'ın vefatından sonra el-Cezîre ve Hums valiliğine Sa'id b. Amir'i tayin etmişti. Ancak yeni valinin ömrü, fetihler yapmasına yetmedi ve onun yerine bölgeye Umeyr b. Sa'd el-Ensarî vali olarak atandı 641. Yeni vali Umeyr b. Sa'd el-Ensarî, İyaz b. Ganem'e teslim olmayan ve Diyar-ı Mudar ile Diyar-ı Rebia arasında sınır teşkil eden Re'sü'l-Ayn'e bir sefer düzenleyerek bölge halkını silah zoruyla itaat altına aldı ve topraklarının şehir halkına iade edilmesi, kişi başına dört dinar cizye konulması, kadın ve çocukların esir edilmemesi şartıyla onlarla anlaşma yaptı 20/641¹⁴.

Böylece el-Cezîre bölgesinin kuzey kısmının fethi Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiş oluyordu. Bundan böyle bölgede Bizans ve Sasani hâkimiyeti sona ermişti. Ancak siyasî ve kültürel yapının varlığını ortadan kaldırmak o kadar da kolay olmamıştır. Ayrıca Hz. Ömer döneminde gayri Müslimlerle yapılan bu anlaşmalardaki geçen hususlar, daha sonraki dönemlerde gerçekleşen fetihlere esas teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim Emeviler döneminde Maveraünnehr bölgesindeki fetihlerde bunları görmemiz mümkündür¹⁵.

İslâmlaşma Sürecinin Başlaması

¹² Belâzurî, s.246-252; Ebû Ubeyd Kasım Sellâm, *Kitabü'l-Emvâl*, Kahire 1981, s. 198; İbnü'l-Esir, II, s.532-535; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s.150.

¹³ Belâzurî, s.252. (Ancak Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, II, s.150, İyaz b. Ganem'in, bu fetihlerden sonra Ebû Ubeyde'nin yanına döndüğünü fazla ayrıntıya girmeden ifade etmiştir).

¹⁴ Belâzurî, s.253, 255; İbnü'l-Esir, II, s.535.

¹⁵ Bu konuda fazla bilgi için bk. Mevlüt Koyuncu, *Emevi Halifesi Velid b. Abdümelik ve Dönemi*, Sakarya 2004, s. 93 vd.

Hız. Osman halife olunca (644), Muaviye b. Ebi Süfyan'ı Şam ve el-Cezîre valisi olarak atadı. Yeni halife Suriye ve Mısır'da olduğu gibi, Muaviye b. Ebi Süfyan'a, Müslüman Arapları el-Cezîre'deki devlet arazisine yerleştirmesini emretti. Bunun üzerine Muaviye, Temim kabilesini Diyar-ı Rebia'ya (Musul, Nusaybin Sincar, Dârâ, Cizre bölgelerini içine alır); Kays, Esed ve diğer kabilelerden insanları da el-Mâzihîn ve el-Müdeybir'eye iskân ettirdi¹⁶. Belazuri'nin rivayetinden de anlaşılacağı üzere, Araplara verilen bu topraklar, kimsenin mülkünde olmayıp devlete ait olan ve işlenmeyen arazilerden oluşmaktadır. Böylece işlenmeyen ölü araziler işler hale getirilerek ülke ekonomisine katkıda bulunmuş olacaktır. Genellikle Hicrî ikinci asırda yazılan Harâc, Emvâl ve Fıkıh kitaplarında İslâm toprak sistemine dair bölümler oluşturularak bu konularda ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Nitekim son dönem araştırmacılarından Mustafa Demirci, Ölü arazilere Adî Arazi de denildiğini ve bu arazilerin sahipsiz olduklarını X. Asrın meşhur harac yazarlarından Kudame b. Cafer (v.948)'den şöyle nakleder: "Çok eski asırlarda sahipleri bulunup, daha sonra devletlerinin çökmesi ve toplumun dağılması ile sahipsiz kalmış ve harap vaziyetteki arazilere âdî arazi denir". Muhtemelen İslâmî fetihlerden sonra, Suriye, Mısır, Irak ve el-Cezîre'de pek çok terk edilmiş yerleşim bölgesi bu arazilerden oluşuyordu¹⁷. Dolayısıyla halife, Müslüman Arapların, elde edilen bu bölgelere iskân edilmelerini istiyordu. Zira halife, elde edilen bölgenin korunabilmesi ve hâkimiyetin sağlanabilmesi, ayrıca bölgede İslâmîyet'in yayılabilmesi için yeterli sayıda Müslüman'ın yerleştirilmesini ve bu insanlara iktâ yoluyla toprak verilmesini zarurî görüyordu¹⁸. Bu uygulamaların ilk defa Hız. Osman zamanında olmayıp, selefi Hız. Ömer zamanında başladığı bilinen hususlardandır.

El-Cezîre bölgesi Hız. Osman zamanında (644-656) ayrı bir eyalet haline getirilerek, bölgeye yerleştirilen Arap kabilelerinin isimlerine göre batıda **Diyar-ı Mudar** (Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Re'sü'l-ayn taraflarını ihtivâ eder); doğuda **Diyar-ı Rebia** (Musul, Nusaybin Sincar, Dârâ, Cizre bölgelerini içine alır); kuzeyde **Diyar-ı Bekr** (Diyarbakır, Mardin, Meyyâfârikîn, Hasankef şehirlerini kapsar) adında üç amillîğe ayrıldı. Rakka, Diyar-ı Mudar'ın; Amid Diyar-ı Bekr'in; Musul, Diyar-ı Rebia'nın merkezi olarak kabul edildi¹⁹.

Görüldüğü üzere bölgede yaşayan Yahudiler, Hıristiyanlar ve Şemsîler'in (güneşe tapanlar) ilk defa İslâm'la tanışması Hız. Ömer zamanında olmuştur. Fakat Hız. Osman zamanında, Arabistan'ın kurak ve çorak ikliminden gelen ve kuzey Mezopotamya'nın verimli topraklarına yerleşen ve asimile olmayan Müslümanların, bölgeyi ikinci bir vatan olarak kabul etmek için oldukça gayret gösterdikleri ve yerlilerin kendilerine uyan bazı değerleri benimsedikleri muhakkaktır. Bölgedeki İslamlaşma hareketleri buraya tehcir edilen Müslümanlarla canlanmıştır. Çünkü İslâm'ın başkalarına tanıtılmasında en etkili olan hususlardan birisi, şüphesiz Müslümanların yaşantıları ve örnek davranışları olmuştur. Zira her Müslüman kendisini İslâm'ı yaymakla görevli addetmiştir. Ancak İslâmîyet'in bölgede hızlı bir

¹⁶ Belâzurî, s.255.

¹⁷ Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s.124.

¹⁸ Belâzurî, s.183.

¹⁹ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarih*, s.4, 162; Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, s.509.

şekilde yayıldığını söylemek oldukça zordur. Fakat bölgeye yerleşen Müslümanlarla yerli halkın iç içe yaşaması sonunda, biri birlerini yakinen tanıma imkânı bulmaları, Müslümanların yerlilere karşı hoşgörülü davranmaları ve Müslüman olanlardan cizye vergisinin kaldırılması, bilhassa bölge valilerinin camiiler yaptırtmaları²⁰ bölgede İslamlaşma sürecine etki eden hususlardandır. Çünkü Camiler, Hz. Peygamber döneminden beri birer ibadet yerleri olduğu kadar da, ilim ve kültür merkezleri olarak kullanılıyordu. Böylece camiler, İslâm'ın tanıtılması ve yayılmasında en önemli rolleri üstlenmişlerdir. Verilen bu bilgilerin ışığı altında, Müslüman Arapların, İslâm'ın hoşgörü ve Müslümanlar arasında dil, ırk ve renk ayrımı yapmadan eşitlik prensibini uygulamaları sonunda, kuzey Mezopotamya'nın İslamlaşmasını herhangi bir cebir kullanmadan gerçekleştirdiğini söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim bugün Türkiye'nin dört bir yanında gayri müslimlere ait kilise ve havralar varsa, bu Müslümanların diğer dinlere karşı gösterdikleri hoşgörünün bir neticesidir.

Diğer taraftan fetihlerden sonra bölgede yönetimle ilgili bir takım sorunların ortaya çıkması kaçınılmazdır. İşte bu sorunların ortadan kaldırılabilmesi için bazı yeni düzenlemelerin yapılması söz konusu olmuştur. Bu dönemde düzenlemelerin nasıl yapılacağı ve nasıl uygulanacağı hususunda Hz. Ömer'in görüşleri oldukça önem arz etmektedir²¹. Aslında Müslüman Arapların yerlilere uyguladıkları sistem, müsamaha ve özerklik olmuştur. Çünkü uygulanması gereken genel siyaset, yerlilerin yönetimine fazla müdahale etmeden, belli ilkeler doğrultusunda ülke yönetimini yerli halka bırakmaktır²². Bu bakımdan fetihten önce devlet işlerinde çalışan görevliler, yine eski yerel idarenin başında kaldılar. Çünkü yönetim konusunda henüz Müslümanlarda yeterli derecede bilgiye sahip kişiler yoktu. Böylece el-Cezîre halkının, halife tarafından bölgeye tayin edilen valiye kolayca itaat etmeleri sağlanmıştır. Hatta bunu, önceki yönetime göre daha büyük bir iştiyakla yapmışlardır. Ayrıca İslâm devletine bağlanmaktan da son derece memnun olmuşlardı²³.

Diğer taraftan yerli halkın önceden soylulara ödedikleri vergiler, bundan böyle yeni yönetime yani Müslüman Araplara ödeniyordu. Müslümanlarca ele geçirilen yerlerde bu husus bariz bir şekilde görülebiliyordu. Fethedilen bölgelerde yerli halk ülkelerinden çıkarılmamış, din değiştirmeleri hususunda da herhangi bir cebir kullanılmamıştır. Yerli halktan istenen dirlik ve düzenliğin sağlanması için yalnız itaattir. Kendi dinleri üzere kalıp itaat edenler, himayeleri için yalnız belli miktarda vergi vermekle yükümlü tutuldular. Cizye "savunma vergisi" diyebileceğimiz bu vergi, yalnız eli silah tutabilen erkeklerden alınıyordu. Bunlar cizye vergisini ödedikleri takdirde kendilerine ibadet hürriyeti, mülkiyet hakları tanınıyor, ayrıca askerlikten de muaf oluyorlardı²⁴. Nitekim Ebu'l-Fazl İzzeti,

²⁰ Belâzurî, s.255.

²¹ Bu konuda fazla bilgi için bk. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989; Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

²² Ebulfazl İzzeti, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, (trc., Cahit Koytak), İstanbul 2003, s.21.

²³ Ali Öngül *Urfa Tarihi*, Manisa 2004, s.10.

²⁴ Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, (trc., Ali Özek) İstanbul 1973, s.200-206; Claude Cahen, *İslamiyet(Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, İstanbul 1990, s.27-28.

İslâm'ın bölgede yayılma olayını T. Noldeke'den şöyle nakletmiştir: “İlk yüzyılların en dikkate değer olaylarından biri, İslâm'ın doğu Suriye'deki Hıristiyanlarca benimsenmesidir. Oysa Dicle nehrinin suladığı topraklarda yaşayan Nasturî mezhebine bağlı bu Hıristiyanlar, bir zamanlar Pers krallarının uyguladığı sert baskı ve kısımlara rağmen dinlerinden dönmemişlerdi. Bu şaşırtıcı sonucun doğmasında öyle görünüyor ki, Hıristiyanların, İslâm gibi ruhbansız bir dini benimseyerek kendilerini ruhanîlerin dayanılmaz vesayet ve baskılarından kurtarmak arzusunun büyük rolü olmuştur”²⁵.

Müslümanlar bir bölgede birden fazla dinin bulunmasını, ilahî birliğin bir yansıması olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim Ebulfazl İzzeti bu hususu da, F.Schuon'dan naklen şöyle açıklamaktadır: “Yeryüzünde değişik ümmetler, değişik insan toplulukları yaşamış olduğundan, uzun insanlık tarihi boyunca, değişik şartların varlığı da gerekli olmuştur. İlahî mesajın değişik alıcıları olduğuna göre, ilahî kelâmın da birden fazla yankısı olacaktı. Allah, bu ümmetlerin ve insan topluluklarının her birine “ben” demiş ve bundan dinlerin çokluğu doğmuştur”. Bu nedenle Müslümanlar, diğer dinlere, belli dönemlerde inmiş vahiyler olarak saygıyla bakarlar²⁶.

Diğer taraftan yukarıda ifade edilen cizye verginin yalnız İslâm dünyasında değil, Bizans İmparatorluğunda da uygulandığı, Hıristiyan olmayan Yahudi ve Mecusilerin senede bir dinar vergi ödediği bilinir. Hatta Hıristiyanlar, ele geçirdikleri bölgelerdeki Müslümanlara aynı şekilde cizye vergisi koydukları rivayetleri vardır. Nitekim Bizans İmparatoru Basileios'un, 969 yılında Halep'i ele geçirdiği zaman her yetişkin erkekten bir dinar vergi almıştır²⁷.

Sonuç

Dünya tarihinde yeni bir çıkış açan İslâm fetihleri, kısa zamanda doğuda Orta Asya'nın iç kısımlarına, batıda kuzey Afrika ve İspanya'nın kuzeyine, kuzeyde Hazar bölgesine kadar uzanarak, Sasani devletini ortadan kaldırmış ve Bizans'ı da tehdit etmeye başlamıştı. Böylece Müslümanlar zikredilen bölgelerde uyguladıkları politikalar ile yeni bir medeniyet anlayışını ortaya koymuş ve tarihteki yerini almışlardır. El-Cezîre bölgesinin Müslümanlarca ele geçirilmesi, İslâm medeniyetinin gelişmesi ve dünyaya ışık tutması açısından oldukça etkili olmuştur. Nitekim dünyanın en eski ilim yuvalarının kurulduğu yer bu bölge olmuştur. Ayrıca ticaret ve kültür açısından doğu ile batıyı birbirine bağlayan yolların bir düğüm noktası oluşturması bölgede şehirciliğin süratli bir şekilde gelişmesine de yardımcı olarak medeniyetin ileri bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır.

²⁵ Ebulfazl İzzeti, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s.110.

²⁶ Ebulfazl İzzeti, s.43.

²⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2000, s.73. (A.Mez, Halep'in Bizanslılar tarafından ele geçiriliş tarihini 969'da Basileios tarafından gerçekleştiğini rivayet etmişse de, herhalde bu tarihte bir hata olmalı. Çünkü Halep'in Bizans tarafından ele geçirilişi 995 yılında Basileios II. Döneminde (976-1025) olmuştur. Bk. G.Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (trc., F. Işıltan), Ankara 1981, s.286. Ayrıca Basileios I. (867-886), ve Basileios II (976-1025) yılları arasında imparatorluk yapmışlardır. Bk. G.Ostrogorsky, s.535).

Kaynaklar

- Abdulgani Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, (yay. Haz., Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Elazığ 2004, Fırat Üniversitesi yay.
- Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2000, İnsan yay.
- Ali Öngül, *Urfa Tarihi İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar*, (639-1517), Manisa 2004, Emek Matbaası.
- Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, (trc., M.Fayda), Ankara 1987, Kültür Bakanlığı yay.
- Casım Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, Klasik yay.
- Claude Cahen, *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, İstanbul 1990, Bilgi yay.
- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitabü'l-Emvâl*, Kahire 1981, Daru'l-Fikr.
- Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, (trc., Ali Özek) İstanbul 1973, Özek yay.
- Ebulfazl İzzeti, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, (trc., Cahit Koytak, İstanbul 2003.
- G.Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (trc., F. Işıltan), Ankara 1981, T.T.K. yay.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1979, (trc., M.B.Eryarsoy,II, s. 349-364) Dâru Sâdır.
- İmâmeddin İsmail b. Ömer b.Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, Daru'l-Fikr.
- Mevlüt Koyuncu, *Emevi Halifesi Velid b. Abdümelik ve Dönemi*, Sakarya 2004, Sakarya Üniversitesi yay.
- Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, Kitabevi yay.
- Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.
- Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay.
- Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay.
- P.K.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc., S.Tuğ), İstanbul 1980, Boğaziçi yay.
- Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII,
- Şeyket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarih*, Ankara 2003, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat yay.
- Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (trc., Mehmet Özey), İstanbul 2000, Kaknüs yay.
- Ya'kubî *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut 1992, Dâru Sâdır.
- Ya'kut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1990, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.